

Т. О. Кисільова

ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»

ВПРОВАДЖЕННЯ РЕНТГЕНІВСЬКОЇ АПАРАТУРИ В ДЕРЖАВНИХ, МІСЬКИХ ТА ЗЕМСЬКИХ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1900–1919 рр.)

Розглянуто процес оснащення рентгенівською апаратурою у дорадянський період медичних закладів, підпорядкованих державним, міським та земським органам управління. Визначено динаміку й особливості цього процесу, з'ясовано та уточнено дати відкриття перших рентгенівських кабінетів в містах Лівобережної України.

Ключові слова: історія розвитку медичної рентгенології, перші рентгенівські кабінети, рентгенологія в Лівобережній Україні.

The process of X-ray equipping of the medical facilities with different subordinated in the pre-Soviet period is discussed in the article. There were determined and clarified the dynamics and peculiarity of this process, the opening dates of the first X-ray cabinets in the cities of the Left-bank Ukraine.

Keywords: history of medical radiology, first X-ray cabinets, radiology in Left-bank Ukraine.

Рассмотрен процесс оснащения рентгеновской аппаратурой в досоветский период медицинских учреждений, подчиненных государственному, городскому и земскому органам управления. Определена динамика и особенности этого процесса, выяснены и уточнены даты открытия первых рентгеновских кабинетов в городах Левобережной Украины.

Ключевые слова: история развития медицинской рентгенологии, первые рентгеновские кабинеты, рентгенология в Левобережной Украине.

Відкриття В. К. Рентгеном нового виду випромінювання надало медичній науці значні діагностичні та терапевтичні можливості. За чотири роки використання X-променів було здійснено велику кількість досліджень та експериментів, що склало міцне підґрунтя для організації в медичних установах спеціалізованих кабінетів різних форм власності.

Метою нашої роботи було комплексне дослідження процесів, що супроводжували впровадження X-променів в медичну практику, а саме: організація та поширення рентгенівських кабінетів на зазначених територіях.

Огляд літератури виявив низку публікацій, дотичних досліджуваній темі [10–13; 16; 18–20]. Однак інформація про створення та функціонування перших рентгенівських кабінетів в інших містах Лівобережної України в них фрагментарна, стисла, а іноді недостовірна.

Проведені нами дослідження дозволили комплексно та більш детально розкрити усі передумови та труднощі, які супроводжували відкриття перших рентгенівських кабінетів у медичних закладах, підпорядкованих державним, міським та земським установам.

В зазначений період на теренах Російської імперії не існувало єдиної загальнодержавної системи охорони здоров'я населення. Відповідно, громадським здо-

ров'ям опікувалися численні медичні установи різного рівня підпорядкування: державні, приватні, громадські, благодійні, фабрично-заводські, земські, міські, Червоний Хрест, військові та інші.

Зрозуміло, що державні, міські та земські установи охорони здоров'я мали нести найбільшу відповідальність та формувати найбільший внесок у справу охорони громадського здоров'я, а тому виявляти певну зацікавленість у впровадженні нових методів діагностики та лікування. Однак обладнання рентгенівськими кабінетами цих закладів відбувалося дуже повільно, що пояснюється не тільки слабким фінансуванням медичної галузі, а й значним консерватизмом медичної спільноти. Відповідно, перші рентгенівські апарати було придбано для лікарень великих міст. В межах досліджуваної території такими центрами були Харків, Катеринослав (тепер Дніпро) та шахтарські поселення Донецького басейну, зокрема Юзівка (тепер Донецьк).

В Харкові, серед медичних закладів, що утримувалися державним коштом, найстарішим був медичний факультет Імператорського Харківського університету.

Ряд публікацій [10–12; 18–20] містить деякі відомості стосовно оснащення рентгенівськими апаратами підрозділів медичного факультету, але вони не створюють цілісної картини та потребують уточнень. Проведене нами впорядкування роздрібнених фактів щодо наявності рентгенівської техніки в клініках Харківського університету дало змогу поетапно простежити впровадження нових методів дослідження і терапії.

Перший рентгенівський апарат для медичних цілей було придбано уже в 1896 році для кафедри **хірургічної факультетської клініки** [18], яка щойно переїхала до нового двоповерхового будинку в Харитоненському провулку (нині пр. Правди) по Сумській вулиці.

«В истекшем году директор хирургической факультетской клиники, заслуженный ординарный профессор В.Ф. Грубе во время своей заграничной поездки сделал заказы различных инструментов, приборов и аппаратов. Приобретенные в истекшем году аппарат Румкорфа и все необходимые принадлежности для получения лучей Рентгена дадут возможность в ближайшем времени воспользоваться этим гениальным открытием для хирургических целей».

Однак результатів широкого використання нової техніки в публікаціях та звітах наступних років виявити не вдалося. Цілком можливо, що серед лікарів просто не знайшлося охочих опанувати складну апаратуру. Як припускають автори [19], не останню роль у цій справі відіграла зміна завідуючого хірургічною клінікою внаслідок смерті В. Ф. Грубе в 1898 році. В ході боротьби за вакантну посаду деякі асистенти та ординатори демонстративно пішли у відставку, що негативно вплинуло на впровадження нових методів дослідження і терапії.

Наступна спроба налагодити роботу рентгенівського кабінету відбулася в 1901 році, коли X-промені вже широко використовувалися для терапії при злоякісному та туберкульозному лімфаденіті ший, лімфосаркомі, хронічному маститі, лейкемії. На той час хірургічною клінікою завідував професор Л. В. Орлов й кабінет було поповнено *«всім необхідним для «рентгенізації» і рентгенографії»* [12]. Керівництво кабінетом було доручено молодому талановитому хірургу Олександровичу Володимировичу Тихоновичу [20]. Саме тут він розпочав дослідження, які склали основу його дисертації *«Применение рентгенографии для распознавания заболеваний костей (воспалений и новообразований)»* [25], до речі, однієї з перших в Російській імперії і відповідно в Україні в галузі медичної рентгенології.

До речі, Леонід Володимирович Орлов був добре обізнаний із тогочасною технікою та мав власний рентгенівський кабінет, навіть деякий час очолював Першу Українську Рентгенівську Академію в Харкові.

Поступово роботу кабінету для рентгенодіагностики і рентгенотерапії було розширено. Згідно із звітами у 1912 році кабінет відвідало 360 хворих, було зроблено 1025 знімків і 25 хворих отримали рентгенотерапевтичні процедури [6, с. 67]. Кабінетом завідували лікарі Г. І. Оганезов, В. М. Тоцький, В. І. Цуккреман. Наступного року роботу продовжили лікарі Г. І. Оганезов і В. М. Тоцький, які провели 42 сеанси Х-терапії, а також виконали 710 знімків 320 пацієнтам та 100 просвічувань, причому у 50 випадках використовувалися спеціальні методи дослідження [7, с. 81]. Із початком Першої світової війни у 1914 році робота кабінету не припинялася. У весняному семестрі кабінетом завідував приват-доцент С. Л. Трегубов, але через його призов на військову службу в осінньому семестрі кабінет очолив штатний ординатор І. П. Корхов. За цей час було зроблено 462 знімки, 90 просвічувань та 23 сеанси рентгенотерапії [8, с. 81–82].

Ще один рентгенівський апарат для Імператорського Харківського університету було придбано військовим відомством у 1898 році та встановлено в **пропедвтичній терапевтичній клініці** (розміщувалася на базі Харківського військового шпиталю) на кафедрі пропедвтики внутрішніх хвороб, очолюваній у той час професором М. М. Ломиковським: *«Материальные средства клинического отделения дали возможность кафедре ординарного профессора Ломиковского приобрести в отчетном году аппарат Рентгена, которым широко пользуются и другие клинические отделения.»*

В 1899 г. аппарат Рентгена благодаря некоторым усовершенствованиям продолжает служить как для диагностических, так и для терапевтических целей. Помимо многих исследований по внутренней медицине, на этом прекрасном аппарате осуществляется научная работа дерматологической клиники [идется про клинику шкёрных і венерических хвороб. – Авт.] над влиянием X-лучей на здоровую кожу и кожные заболевания» [20].

У 1906 р. рентгенівський кабінет було розширено та поставлено «на сучасний рівень» [10; 12], а в 1914 р. *«благодаря новой пристройке, рентгеновский кабинет получил более обширное помещение...»* [8, с. 63].

Дату придбання **клінікою шкёрних і венерических хвороб** першого власного рентгенівського апарату встановити поки не вдалося. Згідно із звітом про стан та діяльність кафедри *«систематического клинического учения о кожных и сифилитических болезнях»* (зав. екстраординарний професор І. М. Гіммель) у 1912 році: *«...начато оборудование рентгено-светолечебного и гистологического кабинетов»* [6, с. 41]. Однак і в наступному році *«... лечение больных продолжалось пока в старом...»* [7, с. 55], де відбулося 468 сеансів Х-терапії та зроблено 5 світлин. Тільки в листопаді 1914 року новий електросвітлолікувальний кабінет був повністю обладнаний [8, с. 57] й до кінця року 144 хворим було зроблено 920 сеансів Х-терапії.

За даними [10; 12], госпітальні клініки медичного факультету Харківського університету, які з 1879 року розміщувалися на території Олександрівської міської лікарні, також мали власні рентгенівські кабінети. В **терапевтичній госпітальній клініці** (керівник проф. К. М. Георгієвський) протягом 1912–1913 рр. проводилися наукові дослідження щодо використання рентгенівських променів для лікування лейкемії та ретроперитонеальної саркоми. У кабінетах для рентгенодіагностики та

X-терапії за рік проходили обстеження і лікування близько 220 хворих, виконувалося до 710 відбитків та до 100 флюороскопій [12].

Рентгенівській кабінет **хірургічна госпітальна клініка** отримала завдяки зусиллям її керівника професора Миколи Андрійовича Соколова. Кабінет розміщувався в спеціально зведеному для клініки двоповерховому будинку на території Олександрівської лікарні, однак точну дату його відкриття встановити поки не вдалося.

Наприкінці 1912 року було зведено нову будівлю й для **Дитячої клініки**, в напівпідвалі якої планувалося обладнати рентгенівський кабінет [6, с. 100]. Однак відомостей про його роботу поки не виявлено.

За рахунок бюджету міста та значних пожертвувань заможних громадян у другій половині XIX століття в Харкові відбулася організація кількох міських лікарень, серед яких особливої уваги заслуговують Олександрівська та Миколаївська.

Як зазначено в [23], рентгенівський апарат і крипоскоп **Олександрівська міська лікарня** придбала у 1901 році. Розгорнути роботу рентгенівського кабінету було доручено ординатору хірургічного відділення Олексію Саввичу Гаврилюку. Перші документальні свідчення роботи кабінету на території лікарні віднайдено у звіті за 1908 р. [12], згідно з яким у кабінеті виконувалися флюороскопія, рентгенографія, радій- та X-терапія. В 1907–1909 рр. було проліковано 53 хворих, при цьому було виконано 184 сеанси X-терапії та 126 сеансів радій-терапії, а тільки у 1909 році зроблено 53 рентгенографії [11; 12]. Цікаво, що в «Журналі засідань Піклувальної ради № 33 від 11.09.1911 р.» зазначалося: *«Рентген-апарат, которий занимает много места в кладовой, можно предложить Женскому медицинскому институту, которий охотно воспользуется им для своих работ»* [23]. Достеменно поки не відомо, що це за апарат і чому він знаходився в коморі. Віднайдені нами додаткові джерела підтверджують придбання рентгенівського кабінету Олександрівською лікарнею: *«За отчетный период [1910–1914 – Авт.] при больнице устроен Рентгеновский кабинет, оборудование которого обошлось 2450 р. Как известно, теперь применение рентгеновских лучей распространяется не только на распознавание хирургических и внутренних болезней, но и на лечение некоторых из них»* [4, с. 17]. Слід зазначити, що у Харківському медичному адрес-календарі на 1917 р. відсутні відомості про наявність в лікарні рентгенівського кабінету. Можливо на цей час він був або непридатний для роботи, або переданий в іншу установу, або відсутній відповідний фахівець [27].

Миколаївська міська лікарня була побудована на околиці міста й розпочала прийом пацієнтів 25 березня 1900 року [22]. Спочатку лікарня вважалася відділенням Олександрівської лікарні, однак у лютому 1901 року отримала самостійність та назву «Миколаївська». В медичному рекламному довіднику за 1901 рік [4, с. 56] зазначено, що лікарню обладнано *«новейшими приспособлениями, как то: операционный зал, рентгеновский кабинет и лаборатория»*. Як стверджують автори [12], саме відомий харківський рентгенолог Сергій Петрович Григор'єв *«організував рентгенологічний кабінет у харківській Миколаївській (нині – 2-га клінічна) лікарні, де й працював з 1902 р.»*. За іншими даними, С. П. Григор'єв почав працювати в Миколаївській міській лікарні у 1901 році та водночас вже мав за місцем проживання власний рентгенівський кабінет. Тому цілком можливо, що в зазначені роки пацієнтів направляли до його приватного кабінету [21].

Пізніше, в 1904 році, на території Миколаївської лікарні було відкрито приватну лікарню імені М. Х. і Ж. Ф. Гельферіх, обладнану власним рентгенівським кабінетом. С. П. Григор'єв завідував кабінетом електролікування та рентгенівським

кабінетом приватної лікарні, а також виконував обов'язки палатного терапевта в обох лікарнях. Завдяки його ініціативі та зусиллям в 1910 році рентгенівський кабінет перемістили в більш просторе приміщення «гельферіхівської» лікарні та переоснастили новітнім устаткуванням, причому всі витрати було розподілено між Миколаївською міською та приватною лікарнями [22]. Новий рентгенівський кабінет розпочав роботу у 1911 році [5, с. 21], його послугами користувалися пацієнти обох лікарень. Так, у 1912 році 250 хворих Миколаївської лікарні отримали 281 сеанс, 30 хворих лікарні імені Гельферіхів отримали 41 сеанс, в тому числі 173 рентгеноскопії, 144 світлини та 5 лікувальних сеансів [22]. Слід зазначити, що у Харківському медичному адрес-календарі на 1917 рік С. П. Григор'єв значиться як рентгенолог (а не ординатор) міської та приватної лікарень [27, с. 12].

За даними [11], перший рентгенівський апарат у **Харківській губернській земській лікарні** з'явився у 1913 році. Автори спиралися на витяг зі звіту Харківської губернської земської лікарні надрукований у «Харківському медичному журналі»: *«Из приобретенной хирургических отделений отчет отмечает оборудование Рентгеновского кабинета...»*, але невірно вказали рік видання – 1913. В дійсності це видання друком 1911 року. [16]. Однак ці дані суттєво відрізняються від вказаних у монографії [16, с. 157], за якими рентгенівський апарат було підключено вже у 1898 році, після проведення електричного освітлення в усіх корпусах лікарні (Краткий обзор деятельности Харьковской Губернской Земской Больницы за время с 1865-1916 г. (составленный по отчетам больницы). – Харьков: Б.и., б.г. – 40 с.).

На території Катеринославської губернії рушійною силою впровадження рентгенологічних методів став інтенсивний розвиток промисловості. Внаслідок розробки копалень Криворізького залізорудного та Донецького кам'яновугільного басейнів, зведення великих металургійних заводів та одного з найбільших на півдні Російської імперії локомотивних депо відбулося суттєве збільшення кількості населення краю, яке потребувало відповідної медичної допомоги. Проведене нами дослідження дозволило виявити перші спроби організації рентгенівської допомоги на території губернії, зокрема в державних закладах медицини.

Певний час початком формування рентгенівської служби у Катеринославі вважався 1913 рік [13], причому автор спиралася лише на результати опитування «старих» лікарів. За її даними, перші рентгенодіагностичні апарати було встановлено протягом цього року на території колишньої Олександрівської лікарні, а також у земській лікарні та в приватній хірургічній клініці Езау та Вебера.

За [15], у Катеринославі *«начало развития рентгенологической службы приходится на 1911 год, когда в Екатеринославской земской больнице был установлен рентгенаппарат. Врачей рентгенологов в то время не было, работали в рентгенкабинете инженеры-физики Баскаков и Скрипник из рентгенлаборатории горного института. Рентгензаклучения давались врачом-хирургом И. И. Рябовым. Рентгенобследование больных проводилось только в вертикальном положении. Рентгенаппараты были примитивными в техническом плане. Аппарат был индукторный, пригодный для просвечивания внутренних органов и для снятия рентгенимков. При обследовании отсутствовал отсчет времени (реле времени)»*.

Але, як виявило наше дослідження, використання у Катеринославі рентгенівських променів з медичною метою відбулося значно раніше. Згідно зі звітами по **Катеринославській губернській земській лікарні** (зараз обласна клінічна лікарня ім. І. І. Мечникова), вже у 1900 році в закладі *«был устроен кабинет для Рентгеновских лучей»* [9, с. 109]. Пізніше старший лікар у доповіді про діяльність лікарні в 1903–1908 роках зазначав таке: *«Желательно оборудовать терапевтическое и хи-*

ругическое отделения приспособлениями для пользования всевозможными способами физического исследования и лечения: рентгеновским кабинетом (прежний кабинет устарел), приборами для светолечения, ингаляций...» [26].

Відомостей про кількість проведених у кабінеті процедур розшукати поки не вдалося. З офіційних свідоцтв використання рентгенівського апарату віднайдено тільки доповідь ординатора губернської лікарні М. І. Лук'янченко «Исследование желудочно-кишечного тракта рентгеновскими лучами», представлена на конференції лікарів соматичної лікарні Катеринославського губернського земства за вересень–листопад 1912 року [5].

Стосовно Катеринославської **міської Олександрівської лікарні**, яка розміщувалася неподалік від губернської земської (нині територія ОКЛ ім. І. І. Мечникова), достовірних документів про наявність зазначеного в [13] рентгенівського кабінету та використання X-променів поки не знайдено. А приватна клініка Я. Я. Езау, Р. Ю. Вебера, згідно з рекламними оголошеннями вже у 1911 році мала власний рентгкабінет [14].

Поширення рентгенівської допомоги населенню в інших містах Лівобережної України йшло значно повільніше, що пояснюється не тільки замалим державним фінансуванням медичних установ, а й відсутністю лікарів, які б могли собі дозволити власним коштом опанувати нову галузь. Єдиний на всю Полтавську губернію рентгенівський кабінет при губернській лікарні було відкрито лише у 1916 році, причому розпочиналася ця справа ще у 1906 році. [11].

Додаткових розвідок потребують також відомості стосовно відкриття першого рентгенівського кабінету на Чернігівщині. Як зазначають автори [1; 11], рентгенівський кабінет при Чернігівській губернській лікарні був відкритий в серпні 1909 року. Від початку роботи по липень 1911 року в ньому зроблено 63 рентгенокопії та 88 рентгенографій [3]. Однак в [2] повідомляється, що платний рентгенівський кабінет при Чернігівській губернській земській лікарні діяв вже у 1898 році. Лікувальний і просвічувальний сеанси коштували відповідно по 50 копійок, а при використанні для рентгеноскопії пластин великого розміру – від 1 до 5 карбованців. З огляду на загальну тенденцію, скоріш за все, відкритий у 1898 році кабінет був приватним, просто розміщувався на території лікарні, а в 1909 році вже обладнаний на кошти земських установ.

Відомостей про створення рентгенівських кабінетів у повітових земських лікарнях вкрай мало. В межах досліджуваних територій вдалося знайти тільки медичний звіт Сумської повітової земської управи за 1913 рік, де зазначено витрати на ремонт рентгенівського кабінету при земській лікарні у розмірі 775 крб. 12 коп. [24, с. 192].

Висновки. За результатами нашого дослідження з'ясувалося, що процес організації рентгенівських кабінетів у державних, міських та земських лікарнях відбувався повільно, робота кабінетів була не стабільною, значну роль відіграла ініціатива та наполегливість місцевих лікарів. Дефіцит державної підтримки у процесі розгортання рентгенівської допомоги створював замкнуте коло – відсутність рентгенологічного обладнання гальмувала появу відповідних фахівців, а, у свою чергу, відсутність фахівців робила зайвим закупівлю дорогого обладнання або унеможлиблювала ефективне використання наявних апаратів. Точні дати придбання обладнання та відкриття деяких рентгенівських кабінетів встановити не вдалося через відсутність систематичних звітів медичних закладів. Станом на 1917 рік на території Лівобережної України нараховувалося близько 15 рентгенівських кабінетів, причому переважна більшість з них розміщувалася в Харкові.

Бібліографічні посилання

1. **Замдорг, Л. Я.** Основные этапы борьбы с туберкулёзом на Черниговщине / Л. Я. Замдорг // Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. – Чернигов, 1967. – С. 9–12.
2. Історія Чернігівщини : Лікарня міська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gorod.cn.ua/print/city_1090.html. – назва з екрану.
3. **Луцька, В.** Захворюваність на туберкульоз у Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Земського сборника Черниговской губернии») / В. Луцька // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – 2005. – 108 с.
4. Медицинский указатель г. Харькова / сост. и изд. Благовещенской аптекой провизора С. Б. Чудновского. – Х., 1901. – 100 с.
5. Научные конференции врачей соматической больницы Екатеринославского губернского земства. Протоколы и доклады. – Екатеринослав. : Тип. Губернского Земства, 1913. – С. 35–47.
6. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 г. – Х. : Тип. и лит. Зильберберг, 1913. – 182 с.
7. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1913 г. – Х. : Тип. и лит. Зильберберг, 1914. – 196 с.
8. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1914 г. – Х. : Тип. и лит. Зильберберг. 1915. – 184 с.
9. Отчет по Екатеринославской Губернской Земской больнице за 1900 г. – Екатеринослав. 1901. – 96 с.
10. **Пилипенко, М. І.** До історії розвитку медичної радіології в Україні (перше десятиріччя: 1896–1906 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 2. – С. 129–130.
11. **Пилипенко, М. І.** До історії розвитку медичної радіології в Україні. Передвоєнний період (1907–1913 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, Н. О. Бусигіна // УРЖ. – 1993. – № 3. – С. 220–222.
12. **Пилипенко, М. І.** Дорадянський період становлення радіологічної служби Харківщини (1896–1917 рр.) / М. І. Пилипенко, Н. О. Артамонова, В. В. Воліна, О.К. Кононенко // УРЖ. – 2004 – Т. XII. – № 3. – С. 341–345.
13. **Резник, З. І.** История рентгеновской службы Днепропетровской области / З. И. Резник // Материалы Днепропетровской межобластной научно-профилактической конф. рентгенологов и радиологов. – Днепропетровск : Промінь, 1965. – С. 103–105.
14. Рекламные объявления // Русская правда. – 1911. – С. 1.
15. Рентгенологическая служба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mechnikov.dp.ua/rengen.htm>.
16. **Робак, І. Ю.** Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х. : ХДМУ, 2007. – 346 с.
17. **Рохлин, Л. Л.** Об отчете Харьковской губернской земской больницы за 1911 г. / Л. Л. Рохлин // Харьковский медицинский журнал. – 1911. – Т. 16. – № 7. – С. 130–136.
18. **Русанов, К. В.** X-лучи в Украине: первые шаги / К. В. Русанов // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 17 (224).

19. **Русанов, К. В.** X-лучи в Украине: первые шаги / К. В. Русанов // *Новости медицины и фармации.* – 2007. – № 21–22 (230–231).
20. **Русанов, К. В.** X-лучи в Украине: первые шаги / К. В. Русанов // *Новости медицины и фармации.* – 2008. – № 1 (232).
21. **Русанова, Є. Г.** Життя С. П. Григор'єва: питання залишаються / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // *УРЖ.* – 2009. – Т. XVII. – № 2. – С. 239–241.
22. **Русанова, Є. Г.** Життя С. П. Григор'єва: Миколаївська лікарня / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // *УРЖ.* – 2010. – Т. XVIII. – № 2. – С. 259–268.
23. **Русанова, Є. Г.** Харківські сучасники С. П. Григор'єва – соратники, опоненти, учні / Є. Г. Русанова, К. В. Русанов // *УРЖ.* – 2011. – Т. XIX. – № 4. – С. 467–474.
24. Сумское уездное земство. Медицинский отчет Сумской уездной земской управы за 1913 г. – Сумы : Типо-литограф. Пашкова, 1914. – 259. 116. III с.
25. **Тихонович, А. В.** Применение рентгенографии для распознавания заболеваний костей (воспалений и новообразований) : дис. на степень доктора медицины: 1905 / А. В. Тихонович. – М., 1905. – 236 с.
26. Труды X-го Губернского съезда Земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 4–13-го марта 1910 года. – Т. 1., Делегатские доклады по Губернской Земской Больнице и всем психиатрическим учреждениям (голубая обложка). – Екатеринослав : Тип. Торгового дома «Нейте и Мясоедов», 1910. – С. 1–2.
27. Харьковский календарь на 1916 год. – Х. : Изд. Хар. Губерн. Статист. Комитета, 1916. – 536 с.

Reference

1. **Zamdorg, L. YA.** Osnovnye etapy bor'by s tuberkulyozom na Chernigovshchine / Ya. Zamdorg // *Opyt bor'by s tuberkulyozom v Chernigovskoj oblasti : Tezisy dokladov oblastnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, sentyabr' 1967 g.* – Chernigov, 1967. – S. 9–12.
2. Istoriya Chernigivshchini : Likarnya mis'ka [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.gorod.cn.ua/print/city_1090.html. – nazva z ekranu.
3. **Luc'ka, V.** Zahvoryuvanist' na tuberkul'oz u Chernigivs'kij gubernii u drugij polovini XIX – na pochatku XX st. (za materialami «Zemskogo sbornika Chernigovskoj gubernii») / V. Luc'ka / *Skarbnyca ukrains'koï kul'turi : zb. nauk. prac'.* – Vip. 5. – 2005. – 108 s.
4. Medicinskij ukazatel' g. Har'kova / [sost. i izd. Blagoveshchenskoj aptekoj provizora S. B. CHudnovskogo]. – Har'kov, 1901. – 100 s.
5. Nauchnye konferencii vrachej somaticheskoy bol'nicy Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva. Protokoly i doklady. – Ekaterinoslav, Tip. Gubernskogo Zemstva. – 1913. – S. 35–47.
6. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta za 1912 g. – H. : Tip. i lit. Zil'berberg, 1913. – 182 s.
7. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta za 1913 g. – H. : Tip. i lit. Zil'berberg, 1914. – 196 s.
8. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta za 1914 g. – H. : Tip. i lit. Zil'berberg, 1915. – 184 s.
9. Otchet po Ekaterinoslavskoj Gubernskoj Zemskoj bol'nice za 1900 g. – Ekaterinoslav, 1901. – 96 s.

10. **Pilipenko, M. I.** Do istorii rozvitku medichnoi radiologii v Ukraini (pershe desyatirichchya: 1896–1906 rr.) / M. I. Pilipenko, N. O. Artamonova, N. O. Busigina // URZH. – 1993. – № 2. – S. 129–130.
11. **Pilipenko, M. I.** Do istorii rozvitku medichnoi radiologii v Ukraini. Peredvoennij period (1907–1913 rr.) / M. I. Pilipenko, N. O. Artamonova, N. O. Busigina // URZH. – 1993. – № 3. – S. 220–222.
12. **Pilipenko, M. I.** Doradyans'kij period stanovlennya radiologichnoi sluzhbi Harkivshchini (1896–1917 rr.) / M. I. Pilipenko, N. O. Artamonova, V. V. Volina, O. K. Kononenko // URZH. – 2004 – T.XII. – № 3. – S. 341–345.
13. **Reznik, Z. I.** Istoriya rentgenovskoj sluzhby Dnepropetrovskoj oblasti / Z. I. Reznik // Materialy Dnepropetrovskoj mezhoblastnoj nauchno-profilakticheskoi konferencii rentgenologov i radiologov. – Dnepropetrovsk : Promin', 1965. – S. 103–105.
14. Reklamnye ob'yavleniya // Russkaya pravda. – 1911. – S. 1.
15. Rentgenologicheskaya sluzhba [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.mechnikov.dp.ua/rengen.htm>.
16. **Robak, I. Yu.** Organizaciya ohoroni zdorov'ya v Harkovi za impers'koï dobi (pochatok XVIII st. – 1916 r.) / I. Yu. Robak. – Harkiv : HDMU, 2007. – 346 s.
17. **Rohlin, L. L.** Ob otchete Har'kovskoj gubernskoj zemskoj bol'nicy za 1911 g. / L. L. Rohlin // Har'kovskij medicinskij zhurnal. – 1911. – T. 16. – № 7. – S. 130–136.
18. **Rusanov, K. V.** H-luchi v Ukraine: pervye shagi / K. V. Rusanov // Novosti mediciny i farmacii. – 2007. – № 17 (224).
19. **Rusanov, K. V.** H-luchi v Ukraine: pervye shagi / K. V. Rusanov // Novosti mediciny i farmacii. – 2007. – № 21–22 (230–231).
20. **Rusanov, K. V.** H-luchi v Ukraine: pervye shagi / K. V. Rusanov // Novosti mediciny i farmacii. – 2008. – № 1 (232).
21. **Rusanova, E. G.** Zhittya S. P. Grigor'eva: pitannya zalishayut'sya / E. G. Rusanova, K. V. Rusanov // URZH. – 2009. – T. XVII. – № 2. – S. 239–241.
22. **Rusanova, E. G.** Zhittya S. P. Grigor'eva: Mikolaiivs'ka likarnya / E. G. Rusanova, K. V. Rusanov // URZH. – 2010. – T. XVIII. – № 2. – S. 259–268.
23. **Rusanova, E. G.** Harkivs'ki suchasniki S. P. Grigor'eva – soratniki, opONENTI, uchni / E. G. Rusanova, K. V. Rusanov // URZH. – 2011. – T. XIX. – № 4. – S. 467–474.
24. Sumskoe uezdnoe zemstvo. Medicinskij otchet Sumskoj uezdnoj zemskoj upravy za 1913 g. – Sumy : Tipo-litogr. Pashkova. – 1914. – 259. 116. III s.
25. **Tihonovich, A. V.** Primenenie rentgenografii dlya raspoznavaniya zabojevanij kostej (vospalenij i novoobrazovanij) : dis. na stepen' doktora mediciny: 1905 / A. V. Tihonovich. – M., 1905. – 236 s.
26. Trudy H-go Gubernskogo s"ezda Zemskih vrachej i predstavitelej zemskih uchrezhdenij Ekaterinoslavskoj gubernii. 4–13-go marta 1910 goda. – T. 1., Delegatskie doklady po Gubernskoj Zemskoj Bol'nice i vsem psichiatricheskim uchrezhdeniyam (golubaya oblozhka). – Ekaterinoslav : Tip. Torgovogo doma «Nejte i Myasoedov», 1910. – S. 1–2.
27. Har'kovskij kalendar' na 1916 god. – Har'kov : Izd. Har. Gubern. Statist. Komiteta. – 1916. – 536 s.

Надійшла до редколегії 10.05.2018